

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARI

və Anarın «Dədə Qorqud»-la bağlı bədii, elmi düşüncələri

Anarın yaradıcılığı xalq ədəbiyyatı, folklor obraz, sücet və motivləri ilə zəngindir. O, bu folklor nümunələrindən əsərlərinin mövzu-ideya zənginliyi üçün, həm də yaradığı əsərin bədii keyfiyyətlərini artırmaq üçün istifadə etmişdir desək, bəlkə də, bu doğru olmaz. Xalq ədəbiyyatına bağlılıq onun yaradığı əsərlərin canıdır.

Bildiyimiz kimi, keçən əsrin 70-80-ci illərində Anarın «Dədə Qorqud» kinopovesti əsasında Azərbaycan kino yaradıcılığı üçün gözənlilməz olan eyni adlı film çəkildi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev «Dədə Qorqud»-un yubileyi ilə bağlı keçirilən iclasların birində qeyd etdi ki, «Tariximizin hələ çox səhifələri var ki, onları kinoya salmaq lazımdır. Məsələn, «Dədə Qorqud»-un kinoya salınması tariximiz üçün nə qədər böyük hadisədir. Nə üçün? Çünki, gəlin açmaq daşınaq, elə əzəmətin içərisindəndir də çoxları «Dədə Qorqud»-u yaxşı bilmirdilər. O əsəri oxumaq - onun dili də çox adam üçün çətindir - onu dərk etmək də çətindir. Amma kino elə bir vasitədir ki, gəlib baxırsan, hər şey aydın olur... Anarın bu barədə təşəbbüsü olmasaydı və o «Dədə Qorqud»-u filmi yaratmasaydı, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı haqqında xalqımız üçün bu qədər geniş məlumat yox idi».

Anarın qələmə aldığı, kino ekranlarına çıxardığı «Dədə Qorqud» xalqımızın keçmişinin şanlı səhifələrində özündə yaşadan qəhrəmanlıq dastanıdır. Türkəzi təfəkkürünün ən nadir incisi kimi qəbul etdiyimiz bu dastandakı inca məqamları kino sənətinə gətirmək, əsərin bədii ruhuna toxunmadan onun əsasında yeni bir səppədə original bir sənət əsəri yaratmaq Anar istedadının qüdrətini üzə çıxırdı.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Həmid Araslı kitab haqqında öz fikirlərini belə açıqlayır: «Kitabi-Dədə Qorqud» X-XI əsrlərdə baş verən tarixi hadisələrə səslənən ölməz abidədir. Bu əsərdə vətənpərvərlik, xalqa məhəbbət, cəsarət, mərdlik və dəyanət, dostluq, ata-anaya və qadına hörmət sadə, bu gün belə öz bədii qüvvətini saxlayan bir dil ilə ifadə olunmuşdur. Dədə Qorqud dastanlarında xalqın yenilməzliyi, yüksək mənəvi keyfiyyətləri öz ifadəsini tapmış, qadim tariximizin mühüm məsələləri əks edilmişdir».

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yubileyi ilə bağlı iclasların birində Heydər Əliyev öz çıxışında Anarın «Dədə Qorqud»-la bağlı xidmətlərini xüsusilə qeyd edir: «Kitabi-Dədə Qorqud»-un elmi nöqteyi-nəzərdən tədqiq edilməsi bizim üçün çox lazımdır. Eyni zamanda, «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ictimaiyyəti, küllə, xalq üçün tanınmalıdır. Mən bu baxımdan Anarın xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. Məna belə gəlir ki, biz bu gün, müəyyən zaman keçəndən sonra Anarın bu sahədəki xatirələrinə, xidmətlərinə daha da yüksək qiymət verməliyik. Bəlkə də Anar uşaqlar üçün «Dədə Qorqud» haqqında kitab yazanda çoxları bunun nə qədər əhəmiyyəti olduğunu o dərəcədə dərk edə bilmirdilər. Amma indi biz artıq öz milli dəyərlərimizi, köklərimizi, tariximizi olduğu kimi təsvir etməyə çalışsək vaxtilə atılmış bəz addımların nə qədər qiymətli olduğunu dərk edirik».

Anar «Dədə Qorqud» povestində rast gəldiyimiz obrazların çoxu «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından bizi məlum olan obrazlardır. Anarın əsəri ilə «Dədə Qorqud» boylarını müqayisə edərkən hiss edirik ki, yeni bir şəkildə qələmə alınmış bu povestdə də xalq ruhu hakimdir. Hələ bu əsəri yazdığı zamanlarda Anar çox gənc idi. Anama onun yaradığı əsərdə Dədə Qorqud görünür. Orada da hadisələri Dədə Qorqud danışır, burada da

hadisələrin söyləyicisi Dədəmiz özəndir. Belə bir məsuliyyəti işə qol qoymaq sənətkardan böyük cəsarət tələb etsə də öz daxili yaradıcılıq imkanlarına, potensial gücünə arxalanan, insan yazıcı əsərin müvəffəqiyyəti alınmasına nail olmuşdur. Anar Dədə Qorqud obrazını ekrana gətirirdi. Yaradmaq istədiyi obrazın Dədə Qorqud dastanlarında olduğu kimi sevilməsi, hörmətlə, izzətlə xatırlanması üçün Anar povest yazarkən az əziyyət çəkməmişdir. Hər kəlməsinə, hər ifadəsinə dəstəyanə uyğun yanaşma təzi Anarın öz üzərində işləməsi üçün onun boynuna az məsuliyyət qoymamışdır. Həmid Araslı əsərlə bağlı bu barədə fikirlərində haqlıdır ki, Anar «dünya şərqşünaslarının, ədəbiyyatşünasların, folkloristlərin, tarixçilərin, etnoqrafların, dilçilərin və s. mütəxəssislərin əsərlərini mükəmməl öyrənmiş, əsərin müxtəlif nəşrlərini yaxşı oxumuş, onun fəlsəfi mənasını dərinəndən dərk etmişdir».

«Dədə Qorqud» dastanları bizə dədəbabadan mirasdır. Yer üzündə nadir, barməqlə sayılan dastanlardır. Xalqına hörmət gətirən, onun kökünü, əsil-nəcəbətini özündə əks etdirən dədə-babənədədir. Oğuz ellərini yadıqandır. Dədə Qorqud Oğuz ellərinin birliyinin istəyicisidir. Oğuz elində yığcam şəkildə yaşayayan oğuzlar təzi ellərinin şərəf və ləyaqətini dəstəyləmişdirlər. Onun oğuz dünyası düşmən qarşısında ağıllıdır, düşməni diri can verməzlərdir, ulusunu, əcdadını uca tutanlardır, igidlikdə

seçilənlərdir, onlar ad-sani, əsil-nəcəbət, namusu, qeyrəti, vicdanı candan uca tutanlardır. Burada oğuz igidi elinə, torpağına, yurduna sədaqətli, oğuz qadını abidə, ismətli, həyalı, ailəyə sədaqətli, bəhə vəfəlidir. Onların eldən əzəz düşüni, düşmən hiyləsinə tuş olanı düşmən qabağında əyilməz, ruhdan düşməz, düşməno dəz qatlamazdır. Onlar igidlik, yenilməzlik, ləzəm, səbir yiyəsidiirlər. Qədəsiz, qurbansız, dərdsiz, bələsiz deyildir oğuz elləri, amma ruhdan düşüb dərdo-qəmo alçalan da deyil oğuz elləri. Anar bütün bu milli-mənəvi dəyərləri özünə yaratdığı əsərində qoruyub saxlayır...».

Anarın əsəri «köksü yaşıl uca dağlar» arasındadır. «vuruşla başlayan ki, «ulu dağlar belə vuruş görməmişdi, dibinə dənər dərövlər belə doyub bilməmişdi. Savaş nə savəs idi, meydan dolu baş idi». Doğrudanmı oğuz elləri qəzəsiz, qədəsiz ömir sürmüşdü, qanlı doyub meydanları görmüşdü? Görmüşdü, amma düşmənlə üz-üzə çarpışmışdı, mərdini, nəmərdini tanımışdı. Amma indi oğuz elinin elə ağır günləri təsvir olunur, elə dəyişlər qələm alınır ki, bu dəyişlər digərillər bənzəmir, ona görə bənzəmir ki, bu gün «oğuz oğulları özləri bir-birinə qarşı qalmışdır. Dost-dostla, qohum-qohumla cəng edirdi, qardaş qardaşdan, ata oğuldan ayrılmışdı».

«Kitabi-Dədə Qorqud»-un elmi nöqteyi-nəzərdən tədqiq edilməsi bizim üçün çox lazımdır. Eyni zamanda, «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ictimaiyyəti, küllə, xalq üçün tanınmalıdır. Mən bu baxımdan Anarın xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. Məna elə gəlir ki, biz bu gün, müəyyən zaman keçəndən sonra Anarın bu sahədəki xatirələrinə, xidmətlərinə daha da yüksək qiymət verməliyik. Bəlkə də Anar uşaqlar üçün «Dədə Qorqud» haqqında kitab yazanda, yaxud da başqa kitablarını yazanda çoxları bunun nə qədər əhəmiyyəti olduğunu o dərəcədə dərk edə bilmirdilər. Amma indi biz artıq öz milli dəyərlərimizi, köklərimizi, tariximizi olduğu kimi təsvir etməyə çalışsək vaxtilə atılmış bəz addımların nə qədər qiymətli olduğunu dərk edirik. Mən Anarın bu münasibətlə yaratdığı filmi də qiymətləndirirəm.

Heydər ƏLİYEV

Anar boylandı birinin motivləri üzərində bu əsərin sücətini qurur. Onun «Dədə Qorqud» əsəri original keyfiyyətlərə malikdir. Buradakı hadisələr, motivlər, obrazlar eyni olsa da hadisələrin təhkiyəsi, sücətin quruluşu bizə tamamilə yeni bir təsir bağışlayır. Xalq Koroglu yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri əsasında Azərbaycan yazıçısı Anar «Dədə Qorqud» adlı povest yazmışdır. Povestini elə qurmuşdur ki, burada qadim abidənin demək olar ki, bütün sücətləri, sücət xətləri, epizodları və hətta ayrı-ayrı motivləri işıqlandırılmışdır. Bununla bərabər, povest tamamilə original əsərdir. İlk mənbədəki müxtəlif sücətli dastanlardan bitkin kompozisiyalı əsər yaradarkən Anar böyük məharət göstərmişdir. Faktiki olaraq a, oğuzların epik tarixini ümumiləşdirmiş, onların başına gələnləri, nə sayaq və hansı ideallarla yaşadıqlarını bədii şəkildə mənalandırmışdır».

Bayandır can ömrünün son anlarını eləldə say-seçmə, igid, cəsur, tədbiri, səbrli Qazanı oğuz ellərinin başçısı təyin edir. Bayandır nəslindən olan Arzusun sinəsində qalan nigil sonralar bir kına, ədəvətə çevrilir və oğuz elinə bədbəxtliklər gətirir. Onun tədbiri nəticəsində Bamsi Beyrək hiyləyə qatla yitirilir, əvəzində Qazan elin igidinin iniqamını öz əziz adamında belə qoyur. Aruz öz əməllərinin cəzasını alır. Ömrünün çox hissəsini folklorumuzun toplanmasına, tədqiqinə və tədrisində hoşr edən Azərbaycan Milli Elmilər Akademiyasının müxbir üzvü Azad Nəbiyev yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud»-da daxili çəkişmələrin fəvqünə yüksələn daxili düşmənlə də vardır. İç oğuzun başçısı daxili düşmənləri Qazanın dayısı Aruz qocanın ötrafında bərləmişdir. Aruz qoca da səhrətli sərkərdədir. Uzun müddət tayfa dövlətinin çiçəklənməsinə çalışıb, qanlı döyüşlərdə Qazanın yaxın köməkçisi olmuşdur. Bir gün Qazan öz evinin varidatını taladəkən Aruz qocanı bu şənliyə dəvət edir. Əs-lərinə bunun Qazan Aruz qocayə etiməd-sizlik göstərir. Aruz qoca da tayfa dövləti daxilindəki çəkişmələri kəskinləşdirir, Qazana toziyq göstərmək üçün bundan istifadə edir. Aruz qocanın hakimiyyət etirəsi qızıdır».

Anar dastanın canında yatan daxili çəkişmələri açıq, qabardır, başqa çərəsi yoxdur, o daxili çəkişmələrdir ki, bu gün də davam edir və birlik olmadıqından Azərbaycan parça-parça olub, ürəkəldə dağ var, yara var və bu yaranın gəynörtisni votonini, torpağını, millətini sevən ziyalılar duyur.

Anar heç də hadisələri sadəcə olduğu kimi qələmə almıq, onların bədii donunu bir qədər də zənginləşdirmək məqsədi güdmürdü. Burada qoyulan əsas problemlərdən biri bəlkə də, sovet ideologiyasının hakim mövqə tutduğu bir zamanda özünü çətinliklərin, təhlükələrin qəçəməsi zənni Anar cəsarəti idi ki, imperiyanın hakim hegemon siyasətinin oylehinə çıxdır, türk ellərini birliyə çağırırdı. Anar bu mövzu-

nu, ideyanı ədəbiyyatına gətirmək üçün bəlkə də xalq ədəbiyyatına mürciətdən sərfəli bir yol görmürdü. O dövrdə Anarın ssenarisi əsasında çəkilmiş «Dədə Qorqud» filmi türk dünyasının özünü də silkelədi. Niyazi Yıldırım Gənc - Osmanoglu yazırdı: «Türk Kültür Tarixinə on böyük və dəyərli əsəri olan «Dədəm Qorqud»-un filmə alınıb televiziya da göstərilməsi böyük bir sənət və kultur hadisəsidir. Bu əsərin Azərbaycanca yaradılmasının maddi tərəfdən əhəmiyyəti olacağı kimi, mənəvi yəndən də ayrıca bir əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan dərində pərdə arxasında dağ bir türk yurdu olmasın baxmayaraq, orada milli kulturu bizdən daha artıq və ciddi ölüclərə xidmət etdiyi gözəndən qaçmamalıdır. Bu əsərin filmə alınması, ekrana gətirilməsi azərbaycanlı qardaşlarımız üçün istüqlal dərəsində mənəvi həzz verəcək bir hadisəydir».

Anar xalqımızın qüdrətli söz abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarını teko ekranlaşdırmadı, əksinə, əvvəlcə onun realist bir qələmə povest materialına çevirdi, əsərdə qoyulan, mövzu-ideyalara toxunmadan dastana yeni çağlar gətirdi, on iki boyu bir sücətin daxilində həm mövzu cəhətdən, həm də ideyaca ümü-milətdirdi və bütün boylarda qoyulan mərdlik, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, əzadlıq, bərabərlik, milli birlik ideyalarını qorumaq şərhi ilə türk dünyasının istək, əbadi birlik haqqında düşüncələrini, istək və arzularını yenidən reallaşdırmağa səslənmiş oldu.

Onsuz da xalqın yaradığı bu dastan hamıya doğma idi, orada öz əksini tapan hadisələrə yenidən mürciət etmək də həradasa bu döğməliyə xidmət etdi. Anarın da bu mövzuda yazdığı yeni bədii dəyərlərə zəngin əsəri bir xalqın, millətin varlığını özündə əks etdirən əsərdir. Bu mövzuya yenidən mürciət də müəyyən məqsədlərə xidmət edir. Keçən əsrin rus imperiyasının yeridiyi ruslaşdırma siyasəti hamımızın yadındadır, rus dili bilməyən on savadlı əzbəcdən başlı idən kənarında qalırdı, məchuriyyət qarşısında qalan əzəri balası rus dilini öyrəndirdi, evində, işində rusca danışmaq dilimizin taleyini təhlükə altında qoymuşdu. Oğullarımız Rusiyanın digər səhrələrində ali təhsil almaq, işləmək üçün gətdirdi. On yaxşı istedadlı ziyalı əzəri oğulları qeyri millətlərlə ailo qururdu və bu gün barməqlə göstərilən nə qədər ziyalılarımız dediklərimizə nümunədir ki, onlar ölkədən kənaradırlar... Azərbaycanca döndərdən özülyə rus, belarus və s. uzaq getmənlər də əz deyildi. Azərbaycanın ucqar kəndlərində qərimyi qızılarmızın taleyindən çoxlarımız xəbərdar idik. Türkün dilini, oxlağını, mənəviyyatının taleyi təhlükə altında idi. Belə bir zamanda Dədə Qorqudlar, Nəsimilər, Baboklor xalqın düşüncə kəslərini gəccosini kar, gündüzünü kor qoymamalıydı. Düşüncə bəyönlər vardı. Türk türkçülüynü unutmada idi.

(Davamı 3-cü səhifədə)

«KİTABİ-DƏDƏ QORQU» DASTANLARI

və Anarın «Dədə Qorqud»la bağlı bədii, elmi düşüncələri

(Əvvəlki 2-ci səhifədə)

Dədə Qorqud harayına, nəsihətinə ehtiyac duyulurdu. Bax, belə bir zamanda Dədə Qorqud motivlərinə üz tutdu Anar. «Dədə Qorqud» povesti yarandı. Bu, Anar üçün hələ əziyyətli idi, ekranlaşdırmaq, milli keçmişindən aqah etmək istəyi, moqşadı ön planda idi. «Dədə Qorqud» dastanları olduğu kimi kinoya çəkilə bilməzdi, çəkməzdi də. Ögüz elini birliyi səsləyən bir dastan nə verə bilirdi öz ideyaları ilə hegemon imperiyaya? Başa düşmək, arif olmaq lazım idi ki, işin içindən çıxsa biləsən, demək istədiyini deyə biləsən, dedi də Anar. Dastanda az dəyişikliklər etdi. Anar ögüz ellərini qəhrəmanlarını köçəri kimi verdi, amma üstüörtülü bağçılıqdan, şərabçılıqdan danışdı, islamıyyətin içində Azərbaycan qadını yaşamağın çədrə da qoşdu, adlara dəyişiklik etdi. Amma verilmə adlar da sırf türk adları oldu. Uruz Tural oldu. Türk elinin altı, ucası, Günel Güney Azərbaycan adının simvolu kimi. Ömrü Qazlıq dağının ətəklərində Qafqaz ellərində keçən, bu yerlərdə böyüyüb boya-başa çatan ögüz balası dağına, qayasına, suyuna, qocasına, do-dasına, ozanına necə müqəddəs hissələrlə yanaşmışsa, hansı ruhdə köklənmişse, Anar da qəhrəmanlarını o ruhdə köklədi.

Anar Dədə Qorqud dastanlarını bir povestnin içində toplamağa nail olmasa da, onların istək və arzularını, duyğu və düşüncələrini, əsrələri özlərindən əvvəlki adət-ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə müqəddəs yanaşmalarını, inam və etiqadlara hörmətini obrazların amallarında, hərəkətlərində qoruyur.

Əsrələri xalq saza, sözbə müqəddəs bir varlıq kimi baxmışdır. Türk dünyası üçün saz başqa əlmidir. Onu düşür, uğurlu bildiklərindən həmişə türk oğlanları duyışu gedəkən qopuz da özləri ilə aparırlar, uğur qazanacağına inanmışlar, dəfələrlə bunu sınaqdan keçirmişlər, saza, onu çalana, səsinə uyğun sözbə düzüb qoşuna özlərindən uca bir varlıq kimi, Allaha yaxın bir qüvvə kimi baxmışlar. Dədə-Qorqud dastanlarını düzüb qoşan ozanlar onun Qorquddur, Ata Qorqud, Dədə Qorquddur. Qədim türk dünyasında belə idi ki, saz-söz səhəbləri öz adlandırdı. Türk Dədə Qorquddan-as-larından Ahmet Kabaklı «Türk Ədəbiyyatı»nda yazır: «Qorqud Ata islamıyyətdən öncə türklər arasında yaşayıb və hər türk boyunda başqa adla xatırlanmış şairlərə bənzəməkdədir. Tunqularların şaman, altay türklərinin kam, yaqutların oyun, qırğızların baksı, ögüzların ozan dedikləri bu qədim şairlər həm haif, həm rəhbər, həm də kahin olmaqla yanaşı, səhrəbazlıq, bostəkərlik, şairlik kimi hünərlərə də sahib idilər».

Anarın əsərində də bu motivlər saxlanılır. Bunlardan biri sazla, onun müqəddəsliyi ilə bağlı motivdir. Ögüz igidlərini bir-birini möhy etməsindən döhsəto gölən, daşa dönmüş ögüz igidlərini daş heykəlləri arasında vurmuxan qoca ozan nə bir səs, nə bir soraq eşitmədiyindən daşların arasında «acı-acı ağladı, yanıq cibərini dağladı, ayqırının cilovunu çəkib» yola düzəldi. Onun üçün qazılan gərdən qaçır, dünyanı doladır, haraya yan əlrisə ölməyə rastlaşır. Əcdoldan qaçmağın mümkün-süzülünü duyan qoca onun üçün qazılan qəbrin yanında dayanıb köksünü ötürür. Ögüz ellərini dördi sinəsinə yırtır. Olub keçənləri gözüünün önünə götürür. Artıq ömrünün sona yetdiyini duyan «Dədə Qorqud dördü-dördü o yan-bu yana baxdı, başını aşıya tutub hərəkətsiz dayanmış topol qaşığı ayırmağa baxdı. Ayağın durdu, qopuz köynöyündən çıxardı, sinəsinə basdı, bir müddət çalındı, olub keçənlər gözüünün qabağından keçdi. İgidlər, duyşuqlar, daş heykəllər, sonra da qalaq-qalaq qayalar, yünsüz-yöndəmsiz daş yığımları. İlan sürünüb Dədə Qorquda yaxınlaşmışdı, bu an olmasa o biri an çalacaqdı. Birdən Dədə Qorqud barmaqlarını qopuzun

simlərinə çəkdi, telləri dilləndirdi, çalğısın soddaları altında sözünü dedi:

İlanı dediyim boy ərənlər?

Dünya mənim deyənələr?

Öcal aldı, yer gizlədi,

İlanı dünyaya kimə qaldı!

Gəlinli-gədimli dünyaya,

son ucu ölümlü dünyaya!

Qoca Qorqud ötür öldün, onu bil! Karvan getdi, sən gecikdin, onu bil! Əl-əqibət uzun yaşın ucu ölümlü, axırı ayrılıqdır.

Dədə Qorqud qopuz çalırdı. Onu vurmaq istəyən ala ilan birdən dayandı, qopuzun soddaları altında qırıqlıb geri çəkildi, sürünüb getdi».

Burada qocanı vurmaq istəyən ilan sazın sosisindən çəkilib gedir. Bu da qopuz sosisinə müqəddəs baxışların nəticəsi kimi götürülür. Yazıçı bu inamları əsərində qoruyub saxlayır.

Saz, ozan tarix boyu müxtəlif adlar altında Azərbaycan-türk mədəniyyətinin əşiqi sonotinin yaşadıcılığı olmuşlar. Qədim ozanlarımız Dədə Kərim, Dədə Əmir, Dədə Qasım, Dədə Qorub, Dədə Deyirlərən olanlardır Dədə Qorqud.

Tariximizin müxtəlif mərhələlərində olub bu ozanlar; vasaqlar, əşiqlər, saz, söz, müstəqi üclüyünün yaşadıcılığı, inkişaf etdiriciləri olub bunlar, amma zaman-zaman adlar dəyişib, həyatımızın keşməkeşli anları, insan istək və arzularını, duyğularını əl zənginləşib bu saz sonotinin müqəddəs dairəsi. Adlar dəyişsə də, əşiq sonotinin incikləri nosildən-nəsli ötürülüb, hər ötürülmədə bir türk-azəri tofuk-kürünün nadir inciləri də bu incilərin sa-pına düzülüb, heyran edib müasirinə, özündən sonra gölən neçə-neçə sonot adamlarını, xalqını.

Dədə Qorqud ilk ozanımız kimi bu gün var olsa da, onun sonotində inciklər, ona inam ondan da əvvəlki minilliklərdən xəbər verir, hansı ki, biz onların ilkin nişanələrini inaclarmızda yaşadı-ğını görürük.

Mirəli Seyidov yazır: «Ozanuzan» sonotini və onunla bağlı bu sözü eski türkdilli insanla, deyosən, eski ögüzların utu babaları, kökləri ilə təbiət arasında gedən münasibət, təbiəti təcridən dərketmə prosesi yaratmışdır. Əski türkdilli insan təbiətlə təmasda onun qorxulu, hədsizli təhəşlərdən özünü qorumaq, təbiətin insan həyatında mühüm rol oynayan bu və başqa hadisələri-yazın gəlişi, bitkilərin qeyməsi, günə-şin çıxması, qışın xoş keçməsi üçün təbiəti təsir etməyə çalışmışdır».

İlk ögüz övladının hissələrini Anar təsvir edərkən sanki sübut etməyə çalışır ki, «insan öz yaratdığı yaradıcının gücünü inanmışdır. Belə bir şüurla yaşayan insanlar, o sirdən, türkdilli qəbilə birləşmələri silsilələri (o cümlədən Ögüz türkləri-müəllifi), xalqlar öz doğma sonotələrini, sonotekarlarını yaratmışlar. Onlardan bir qrupı sonotekarlarına vasaq, yansaq, başqa, özgüləri və ögüzların soykökündə duranlar isə deyosən «ozanuzan» demişlər» (M. Seyidov).

Anarın əsərində də Dədə Qorqud ögüzların ozanıdır. Onun sosisində, sazında bir ilahlilik, mifik duyum var. Anar bu hissələri povestində daha təsirli şəkildə oxucuya çatdırmağa çalışır. Elo bu hissələri təsirinə noticesidir ki, ölümdən qaçan, dünyanı dolayan Dədə Qorqud sazın sosisinə ölü torpaq dirilir. Onun çaldığı qopuzun sosisindən ölmüş təbiət, zərif pəriqlər cana gəlir: «Yerdən bir dostu qış pəriqləyib budaqlara qondu, civildəşdi. Ağacalar çiçək açıq, qalın budaqlar yarpaqların, yamaclarda otlar, çöçəklər baş qaldırıldı, qurumuş çəşmələrin gözü soyuq-suyuq saldırla dolurdu. Məzar kənarında ki topociyi torpağı da axıb qəbri daldırdurdu. Dədə Qorqud qopuz çalırdı-həyat yenidən oyanırdı».

Ozan sonotini-saz-söz qoşalıqlı türkün ilk sonotidir. Bir çox qədim qaynaqlarda hələ V əsrdə Atillanın ordusunda şeir qoşan

musiqiçilər olmuşsa, onun qəbrə-manlığı-nı vəsf edən mahnılar qoşulmuşsa, bunun daha qədim köklərindən danışmaq olar.

Dədə Qorqud boylarında xalqın içində olan, onun xeyir-şerinin yadaşı olan «ozan» adlanmışdır. Tədqiqatçılarımız döfələri öz əsərlərində bu fikirlərin təsdiqini verməyə çalışır. M.H.Təhmasib yazır: «Dədə-əşiqlər sözbün hoqıqı və geniş mənasında sonotin, hələlik öz müstəqil sahələrinə bölünməmiş vahid xüsusiyyətinin, yaxud mərhələsinin əsas xüsusiyyətlərini özlərində yaşatmışlar. Yəni onlar həm şair, həm dastançı, həm bostəkər, həm də öz yaradıcılıq ifadə etməyi bacaran məharətli sonotekarlar olmuşlar... Belə dastarlardan ən görkəmli-si, ən əzəmətli, ən moşhuru, sübhosis, Dədə Qorquddur». Dədə Qorqudu «adi ozan» deyil, boyların əsil «hoqıqı yaradıcısı» kimi qəbul edən tədqiqatçının fikri-nə ki, «Qorqud müdrik bir başbələn, ən ağır döfəqlərdə elin köməyinə gələn, sağdıqları ilə gülbül, kədarləri ilə ağlayan, toyları-nı, yaslarını yola salan, məshəhətlər verib tədbirlər tökən bir kəməkdir». Deməli, ozanın sözbünə inam güclüdür, onun hörməti böyükdür, xalqın sağ əlidir. Elo dastanını müqəddəmə-sində də ozan sonoti haqqında fikirlər var:

«Qoqca qopuz götürüb eldən-ələ, boydan-boya ozan gəzər,

Or comordin, or nakosin ozan bilər».

Anarın Dədə Qorqudu da əlindən qopuzunu yero qoymur. Bir-birinə asi düşüb, bir-birinin qanını tökən ögüz ellərini sevincini, şadlığını vəsf etdiyi kimi nisgillini, kədarını, faciösünü də dilə gətirmək «Ozan dedənin müqəddəs bə-cudur. Sazın, sözbünün gücünü inamdır ki, o yenidən saz götürüb keçən keçməsi xatırlayır, ögüz ellərini cah-cəlalını yada salır və sazın-sözbün sosisindəki qüdrətin-ecəzkar qüvvənin səhrində ölən quşlar, ölən təbiət dirilir. Bu dirilmə yeni həyat, yeni yaşantı, yenidən özünə, gücünə inama-öğüz türkünün qüvvəsinə inamın tərənümüdür. Anar əsərini ilk səhifələrində türk-ögüz ellərini bir-birini qarşı rıxmasını acı noticələrini təsvir edir. Artıq ölümlü həlaqlamağa olduğu Dədə Qorqudun ölümdən qaçmasında, bu ölümdən qaçmanın arxasında türk ellərini səbəhi üçün narahatlıq, onun əbədliliyi məsələsi durur və ona görə də Anar Dədə Qorqudu-xalqının ulusunun məshəhətinə, nəsihətinə olan ehtiyacı duyur, türkün söhbətini dünyaya boyan əyləyən sazını dilləndirir və zaman-zaman türk övladları-nın ayrılığını gətirdiyi faciələrə də di-qəti yənləndir və noticədə Dədə Qorqud öydüyü boy ərənlərin, «dünya mənimdir deyənələr»-in gücünü, özünəlini boyan etməklə yanaşı, səhvələrindən də acı noticələrini gizlətmir; bu dünyanı tutub durma-yacağıqlarını, zəhmətli, igidliklə əldə etdikləri, qoruyub saxladıkları torpağın qıbrı-qiyomatını bilməyə, yad əllərdən qoruməyə, akib-becərməyə, gül-ül-gülistanə çevirməyə çağırır. Bu həyata, işıqlı sabaha ümidlə baxmağa çağırışdır.

Anarın sonotekarlıq vəsf etdiyi, insan həyata bağlayan sazın-sözbün səhrində Dədə Qorqud dün-yasının böyüküyü, şə-rəlli, şanlı keçməsi, türk dün-yasının mö-lubədimləziyliyi, əbədliliyi məsələsi durur. «Dədə Qorqud» dastanlarında Dədə Qorqud türk-ögüz boylarının bificisi, əşqaq-qalı, dədəsi kimi onun tarixini danışır və Anar da öz əsərində o dövürün tarixini dastan-çı Dədə Qorqudu dilləyib özinə-mə-xsus bir səpdiyə xalqına-bügünkü nəslə ötürür. Şanlı keçməsi üçün narahət qəlbən səsi eşidilir. O da öz əsrinin Dədosidir. Yazardır. Söyləyicisidir, Deyicisidir.

M. İ. Təhmasib yazır: «Molumdur ki, vasaq da, ozan da, yansaq da ümumi ad, titullardır. Yəni keçməşdə də, indi də həm yaraşadılar, həm də yaradılışları ifadə edib yasaşadılar belə adlanmışlar. İstər ozan, istər yansaq, istərsə də əşiqlərin yaratmaq

Gülxani PƏNAH

(Davamı var)